

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 317 – 321

THE CONCEPT OF RELIGION

A. K. Moldabekova

Zhetysu state university named I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.
E-mail: moldabekova1990@mail.ru

Key words: religion, concept, cognition, value, conceptual frame work.

Abstract. The article describes lexicographic characteristic of the concept "Religion" and gives the final explanation in the form of comparative analysis in national lexicon of religious terms. The definition of the concept "belief" was analyzed and language conception of belief was revealed. The names of the God which were common among people and the name of the Islamic doctrine were considered. Similarities and differences were found.

The main concepts on the basis of "Belief" were defined in national understanding. The description in literary perception was given. The value and the religious explanation of the word "Religion" were revealed. External and internal layers in the associative basis of the word "Religion" were revealed. The types and definitions of verbal and nonverbal types of religious actions were determined.

«ДІН»КОНЦЕПТІСІ

А. К. Молдабекова

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің, Талдықорған, Қазақстан

Тірек сөздер: дін, концепт, таным, құндылық, концептілік құрылым.

Аннотация. Мақалада «Дін» ұғымының лексикографиялық сипаты анықталды және халық лексикасындағы діни сөздермен салыстырмалы түрде қорытынды анықтама жасалды. Дін ұғымының өзегін курайтын түсініктер талданды және олардың тілдегі көріністері айқындалды. Халық қолданысындағы дін ұғымының негізін құрайтын қасиеттер талданды. Жаратушының халық тілінде тараған есімі мен ислами ілім бойынша атаулары карастырылды, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары ажыратылды. Халық танымындағы «дін» негізінде базалық концептілер анықталып, олардың әдебиеттегі көрінісі сипатталды. Діни таным бойынша «иман» ұғымының өзегін курайтын қасиеттер анықталып, түсініктеме берілді. «Дін» концептісінің ассоциативтік өрісін құрайтын шеткегі қабаттары мен ішкі қабаттары анықталды. Діни әрекеттердің вербалды және бейвербалды түрлеріне сипаттама берілді, түрлері көрсетілді.

Қазақ халқының рухани өмірінде араб тілі мен ислам мәденистінің үлкен орны бар. Тіліміздегі араб элементтері мен кірме сөздер қолданысы ерекше талдау мен зерттеуді талап етеді. Мәселен, ислам өркениеттінің тіліміздегі көрінісін айшықтап көрсету үшін алдымен ауқымды, негізгі «дін» ұғымының астарына үнілу қажет. «Дін» концептісі ғаламның тілдік бейнесінде айрықша орын алады. Оның құрылымы өте курделі, сәйкесінше оны вербалдауши бірліктердің саны да жетерлік. Әлемдік діндерге қатысты діни лексикамен салыстырганда ислам дініне қатысты, оның ішінде қазақ халқы танымындағы исламға байланысты діни лексикаға қатысты бірқатар ерекшеліктерді көрсетуге болады. Ол ерекшеліктер халқымыздың салт-санасымен, ана сүтімен бірге қалыптасқан ерекшеліктер. Осы ерекшеліктер «дін» сөзін концептілік тұрғыда талдағанда айқын танылады. Сонымен, «дін» сөзінің негізгі өзек семалары ретінде «сенім», «құлшылық», «құдірет», «иман» сияқты негізгі төрт ұғым алынады. Аллаға деген сенім, ислами түсінік негізі осы төрт тілдік бірлік төнірегінде өрбиді. Алайда, аталмыш концептінің номинант-лексемасынан бөлек, «дін» ассоциа-

тивтік-семантикалық өрісіне семантикалық құрылымында «дінмен байланысты», «діни көзқарасқа негізделген», «діни ұстанымға сай» сияқты компоненттері бар көптеген ұғымдар енеді. Мұның бір себебі, халқымыздың сонау замандардан қанына сіңген тәнірлік кезеңнің ұшқыны болса, екінші бір себебі, дін лексемасының тіл ұстанушы санасында қалыптастып, сіңіспе кеткен ассоциативтік байланыстары сан саналы болып келеді, ал концепті үшін ол өте маңызды дүниелер, себебі ол өріс концептінің шеткегі аймағын(қабатын) құрайды. Дін концептінің ассоциативтік өрісін құрайтын шеткегі қабаттары:

- құдайдың түрлі атаулары;
- адам баласының жаратылышына қатысты мифологемалар мен ұғымдар (перштегер мен пәрілер есімдері, пайғамбарлар мен олардың балаларының есімі);
- діндарлыққа байланысты түрлі салттар мен әдеттер;
- тағым ету барысында қолданылатын әр алуан заттар, әрекеттер мен белгілер;
- көптеген діни ұстанымға қатысты атаулар мен етістіктер. (MercurShool.kz) [1].

Жоғарыда көлтірілген «дін» концептінің ассоциативтік өрісін құрайтын шеткегі қабаттары «дін» концептінің құрайтын жоғарыда айтылған төрт ұғымның микроконцептілерін тудырады.

Концептінің құраушы негізгі мән – құдірет. Құдірет – 1. Құдай, Алла, Жаратушы. 2. Ауысп. Қеремет күш, ғажайып қасиет [2. 5346.]. Құдірет сөзі екі түрлі мағынада қолданылады. Бірі сипатты білдірсе, екіншісі Алла Тағаланың халық тіліндегі атауы, дегенмен екінші мағына біріншісінің эсерінен туындаған мағына екені анық. Қазақ тілінде қеремет, ғажап, ғажайып, тамаша, таңданарлық, қайран қаларлық, керім сияқты мағынасы бір-біріне жақын, бірінің орнына бірі қолданыла беретін синонимдік сөздер бары белгілі. Осы мағыналас сөздер білімнің арқасында адамның қолымен жасалған техникаға, өнерге, құрылышқа байланысты жетістіктерді көрсету үшін қолданылады. Ал, құдірет адамдардың қолдарынан келмейтін тек Алла Тағала тараپынан болатын істерге ғана қолданылатын сөздер.

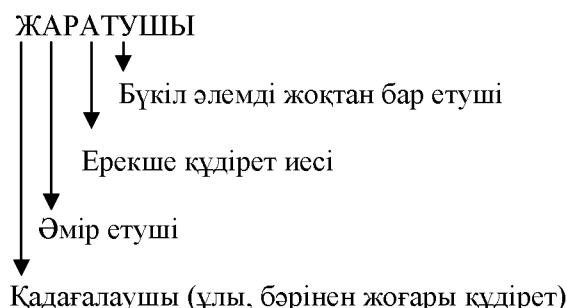
Алла, Тәнір, Ие, Тәнір-ие, Жаратқан, Хақ, Хақ-жаратқан, Жаббар – құдай, Жаппар-хақ, Ұлық-Алла, Әмір, Алла-халиф, жан ие, Жалал атаулары діни дүниетанымдағы Алла бейнесінің алатын орнын көрсетеді. Осы көрсетілген әрбір атауда Алланың бір-бір сипаты берілген. Негізінде діни аялық білімде Алланың тоқсан тоғыз есімі бар делінген. Ол сипат халық өмірінің айнасы саналатын әдебиетімізде жиі кездеседі.

Нұрым жырау Шыршығұлұлы мен Арасбай Онғарбекұлы шығармаларында да осы сипаттар үшірасады:

Жасаган-Жаббар – Жан ие.
 Жақсылыққа – жамандық,
 Болмагай жақсы – рия.
 Онғаргай тізгініңді Жаббар-Құдай (Нұрым Шыршығұлұлы).
Жаппар Хаққа жағарсың,
 Зікір етіп зарласаң (Аралбай Онғарбекұлы).
 Әмір – Алланың 18 мың ғаламға әмірін жүргізуі (Жұмла жан не бол десе, сол болады). Оған қатысты:

«Алладан әмір болған соң
 Алтыннан терек құлаған.
 Моллаларды көргенде
 Шарифат сөзін сұраган».
 Зұлжалал (علي) – «Құдіретті» деген Алла сипаты.
 «Ақыреттің күнінде
 Әлде қандай қүйдесін?
 Әуелімсің – бір Құдай,
 Ақырымсың – бір Құдай!»
 «Әуел», «ақыр» – Құдай сипаттары.

Аталған жаратушының көркем есімдерінің ішінде халық арасында жиі қолданатыны тәнір, жаратушы, хақ. Осы атауларды саралай отырып халықтың санасындағы «жаратушы» ұғымының ассоциативтік өрісін анықтап көрсетуімізге болады:

Қазақ халқының ислами сөздік қорында басқа ислам мемлекеттерінен ерекше қалыптасқан «иман» деген ұғым бар. Иман ұғымы араб тілінде «сену», «нану», «илану» деген мағыналарды білдіреді. Иман *dīn*. 1. Ислам дінінің бес парызының бірі, діншілдік, нағым. 2. Адам бойына тән ізгілік, адамгершілік. 3. Белгілі бір іс-әрекетпен байланысты серт, уәде, үміт [2, 353]. Иман- исламының ақықаттығына сену; мұсылман дінінің ажырамас құрамдас бөлігі [3, 1016.]. Аталмыш ұғым «дін» концептісінің өзегін құрайтын негізгі түсінік. Себебі, халқымыздың ұғымында адамның діни білімінің, құлшылығының өлшемі «иман». Осы ұғым мағынасында хадистерде, аяттарда насиҳатталатын игі қасиеттер халқымыздың қарапайым тұрмыстық лексикасымен бейнеленген. Халық арасында тараған «Сәлемдесу – Алла Тағаланың пендөлдерге үйреткен есендік сөзі», «Ұят- иман белгісі», «Дорбаның аузын байлама, сенің де ризығың байланады», «Қанағат қылсан, қарның тоқ», «Сабырлылық-имандылықтың жартысы», «Әділ істің арты игі» сияқты нақыл сөздер мен мақал-мәтеддер «Иман» деген ұғымның халық берген анықтамасын көрсетіп тұр. Дәл осы қасиеттер бойынан табылған адамға «иман жүзді», «иманды», «иманы берік» деп халық арасында ерекше құрметке ие болады. Яғни, иманды адам деген-жаратушыға деген жүргегінде сенімі бар, халық тілімен айтқанда «құдайына қараған» адам. Иман ұғымын объективтейтін семалар:

- ибалылық(инабаттылық)
- әділдік
- қанағатшылдық
- сабырлылық
- жомарттық
- ұстамдылық
- ар-ұят

Ислами білім негізі бойынша саралап қарайтын болсақ имандылықтың мөлшері осы қасиеттермен өлшенеді.

Ибальық (инабаттылық, әдептілік) ұғымы қазақ халқында белгілі бір әрекеттер арқылы танылатын қасиет. Ибальық-әдептілік, инабаттылық, сыпайылық [2, 351]. Яғни «ибальық» сөзін құраушы көптеген микроконцептілер бар. Ибальықтың басты белгісі-сәлемдесу. Халықта «Әдептілік белгісі-іліп сәлем бергені», «Әдепті елдің баласы алыстан сәлем береді», «Сәлем-сөздің анасы» деген мақалдар көптеген тараған. Ибальық пен әдептіліктің өзегін құрайтын «сәлемдесу» ұғымы ислами білімде ең ұлкен орынға ие. Сәлемдесу-Алла Тағаланың пенделерге үйреткен есендейдік сөзі. Бір хадисте: «Мә мин мұсылмани ялтақияни фә ятасағахан илла ғұфира ләһума кәблә ән юфтәрика», яғни «Екі мұсылман кездесіп, қол алысып амандастын болса, олардың күнәлары екеуі айырылысадан бұрын кешіріледі» делінген [4]. Сәлемдесу де құлышылық амалдарының бір көрінісі деуге толық негіз бар. Құрмет көрсету, кішіпейілділік таныту, ізеттілік жасау әрекеттері де халық ұғымында ибальықтың құраушы негізгі амалдар болып есептеледі.

Әділдік – адамзатқа берілген адамгершілік пен иманның өлшемі. Әділдік-моральдық сана ұғымы. Ол белгілі бір құндылықты, игілікті емес, олардың өз арасындағы қатынасты және индивидтер арасындағы олардың нақты белінісін білдіреді [3, 34]. Әділ істің арты қайырлы, алды соқпақсыз болатыны халық арасында тараған мына сөздерден аян: «Әділдік – ана сүті», «Әділ істің арты иғі» немесе бір ауыз сөзбен дауды шешіп кесімін айтқан, қара қылды қақ жаратын әділ билер хакында айтылған «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген сөздер де осыған дәлел. Сонымен қатар Пайғамбар хадистерінде: «Әділдік – Алланың жердегі терезесі. Әділеттілік адамды сол терезеге(пейішке)бастап апарады. Әділдіктен алыстаған адам тозаққа түседі»; «Әділдік жасағандар Алланың қабатында нұрдан жасалған мінберлердің үстінде тұрады» дейді. Әділдік жасау Аллах Тағаланың әмірі болғандықтан халық оны орындал, О дүниеде жұмақ есігінің кепілі деп есептейді.

Қанағаттылық – адамзатты артық күнә жасаудан, жоғарыда келтірілген иман ұғымының өзегін құрайтын қасиеттерді, адамдықты сақтап қалуға ықпал ететін қасиет. Қанағаттану – мәні жағынан анықтауға келмейтін эмоциялық тәжірибе [3, 126]. Олай деу де орынды, себебі, осы ұғымға қарама-карсы ұғым «қанағатсыздық» осы эмоциядан туындағының әрекет. Сол эмоцияны тізгіндеу арқылы ғана имандылық келбетті сақтап қалуға болады деген сенім халық санасына сіңген. «Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыз жалғыз атын сойғызады» астарына мән берсеңіз бір күнмен өмір суруден тыяды, артын ойлап әрекет етуге үйретеді. Бір хадисте: «Кім мұсылмандықты ұстап, ризығы жеткілікті болып, Алла Тағаланың берген барына қанағат етсе, тозақ азабынан құтылады».

Сабырлылық – көптеген жағдайларда дұрыс шешім қабылдал, түрлі қауіптен сақтап қалатын ұлы қасиет. Әдеп, инабат тұрғысынан қашан да жоғары бағаланатын ұғым. Бір хадисте: «Сабырлылық – имандылықтың жартысы», «сабырлылық – жәннатың кілті» делінген.

Ар-ұят – ислам дінінің негізгі ұғымдарының бірі. Иман ұғымын семантикалық тұрғыдан алмастыра алатын түсінік. Себебі, халық арасында иманды адам ең алдымен ар-ұяттың бойында ұстаган жан. Пайғамбар хадистерінің бірінде: «Ұят-иман белгісі», «Егер ұятың болмаса, білгеннінді істе» деген ұлы сөздер бар. Осы даналық халық арасында да өз орнын тапқан: «Ұят кімде болса, иман сода», «Адамның ұяты бетінде, адамгершілігіненде».

Жоғарыда көрсетілген түсініктердің барлығы «Иман» ұғымының концептуалдық өрісін құрайды. Дегенмен де бұл нақты тұрақталған ұғымдар деп айту жөн емес, себебі әр адам үшін имандылық өлшемі әртүрлі ұғымдар арқылы өлшенеді.

Иман концептісінің тағы бір макроконцепті «құлышылық». Құлышылық. 1. Құлдық, тәуелділік. 2. Құдайға сиынып, табынушылық [2, 539]. Құлышылық - құдайға деген сенімнің адамдардың әрекеттінде көрініс табуы. Құлышылық әрекеттің сипатына қарай вербалды және бейвербалы деп екіге бөліп қарастырамыз. Осы жөнінде діни дискурсты зерттеу нысанына айналдырған ғалым «Религиозный дискурс жестко ритуализован, применительно к нему можно говорить о вербальном и невербальном ритуале. Под невербальным (поведенческим) ритуалом мы понимаем определенные действия, совершающиеся в строго определенном порядке и сопровождающие вербальное, речевое высказывание (простертые вверх руки, приклоненная голова, взмах кадилом при совершении обряда внутреннего (духовного) и внешнего (телесного) очищения; склонение головы как знак смирения; коленопреклонение, как знак мольбы или благодарности Всевышнему; осенение себя крестным знамением как знак ограждения верующего от возможной опасности, врагов, страстей и

т.п.). Под вербальным ритуалом мы имеем в виду совокупность речевых образцов, очерчивающих границы ритуального действия – начало церковной службы оформляется фразой: «Во имя Отца и Сына и Духа Святого, Аминь»; началу молитвы может соответствовать: «Отче Наш, Иже еси на небесах! Да святится имя Твое, да приидет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на Небеси, так и на земли»; окончание службы или коллективной молитвы подытоживается емким: «Аминь!» деп көрсетеді[5]. Бейвербалды құлшылық әрекеттеріне: мәндайды сәждеге тигізу, екі алақанды біріктіріп дұға тілеу, намаз үстінде орындалатын басты онға, кейін солға қарату, таспих тарту, т.б. әрекеттерді, ал вербалды әрекеттерге: құран оқу(сүрелерді айтуды), намаз оқу(мәтіні), уағыздар айтуды (аңыздар, пайғамбарлар, жаратушы хақында), діни өлеңдер орындауды жатқызамыз.

Дін ұғымын концепт ретінде қарастырганда мына ұғымдар негізгі, мына ұғымдар қосалқы (сырқы ерісін құрайтын) ұғымдар деп нақты көрсете алмаймыз. Себебі, дін ұғымы адамның дүниетанымына, оның көзқарасына, атқаратын қызметіне (кәсібі), туылған, өскен жеріне, ортасына байланысты әрқыл болып келеді.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Түрік шежіресіндегі «дін» концептісі».
- [2] Жанузаков Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Даик-Пресс, 2008.
- [3] Богер М.М. Педагогика және психология (қазақ тілі терминдерінің салалық-ғылыми түсіндірме сөздігі). – Новосибирск: Наука, 1984.
- [4] Қазақ мақал-мәтілдеріндегі пайғамбар хадистерінің әсері. Мансұров Батыржан Берденұлы, ҚМДБ-ның Атырау облысы бойынша екілі, «Иманғали» орталық мешітінің Бас имамы. 18.09.2013ж.
- [5] Бобырева Е.В. Религиозный дискурс: ценности и жанры: зерттеу еңбегі.

REFERENCES

- [1] Turik shezhiresindegi «Din» konseptisi.
- [2] Zhanuzakov T. Kazakh tilinin tusindirme sozdigi. Almaty: Daik-Press, 2008.
- [3] Boger M.M. Pedagogika zhane psihologija (Kazakh tili terminderinin salalik-gilimi tusindirme sozdigi). Novosibirsk: Nauka, 1984.
- [4] Kazakh makal-matelderindegi paigambar hadisterinin aseri. B. D. Mansurov. KMBD-nin Atyrau oblisi boiinsha okili, «Imangaly» meshitinin Bas imami. 18.09.2013.
- [5] Bobireva E.V. Religiozniy diskurs: cennosti I zhanri: zertteu enbegi.

КОНЦЕПЦИЯ РЕЛИГИЙ

А. К. Молдабекова

Жетысуский государственный университета им. И. Джансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Ключевые слова: религия, концепт, познание, ценность, концептуальная структура.

Аннотация. В статье рассмотрена лексикографическая характеристика понятия «религия», также заключительное пояснение в виде сравнительного анализа в народной лексике религиозных терминов. Проанализированы определения понятия веры и выяснились языковые представления «веры». Рассмотрены имена всеяышнего, которые распространялись в народе и наименование исламского учения отделены общие места и отличия. Определены базовые концепты на основании «веры» в народном познании. Дано описание в литературном восприятии. Выявлены ценности и в религиозном смысле, выделяет слово «религия» и дано пояснение этому слову. В концепте слова «религия» выявлены внешние и внутренние слои в ассоциативной основе этого слова. Выяснились виды и даны определения вербальным и бейвербальным видам религиозных действий.

Поступила 17.03.2016 г.